

RESSENYES

doi: 10.1344/Svmma2016.8.6

MARINO, Salvatore, 2014. *Ospedali e città nel regno di Napoli. Le Annunziate: istituzioni, archivi e fonti (secc. XIV-XIX)*, Florència: Leo S. Olschki.

Darrerament, la història hospitalària ha despertat un elevat interès. Entesa com una forma de submergir-se en aspectes tan diversos com les respostes ciutadanes a la pobresa, la història religiosa o la història política i patrimonial urbana, els estudis sobre institucions assistencials i, especialment, sobre els grans hospitals urbans premoderns compten amb una tradició no només sòlida, sinó en expansió. En el context Italià, la historiografia ha centrat la seva atenció ens els casos de les regions centrals i septentrionals: els hospitals de Siena, Venècia, Florència o Milà, entre d'altres, compten amb sòlides monografies i estudis especialitzats. En canvi, el *Mezzogiorno* ha ocupat, sovint, un espai marginal o secundari en els aproximacions al panorama assistencial italià durant l'Edat Mitjana i el Renaixement. En aquest sentit, l'aportació de Salvatore Marino contribueix de forma notable a pal·liar aquest buit a través de l'estudi de la *Casa santa dell'Annunziata* de Nàpols, una institució assistencial polifacètica amb un gran impacte històric, però també artístic, en la ciutat de Nàpols. Més enllà del cas estricte de la *Casa santa*, Marino amplia el seu interès a la projecció territorial de l'hospital en el Regne de Nàpols a través de la fundació de múltiples hospitals, les *annunziate*, que articulen la més important estructura hospitalària de la Itàlia meridional continental.

El llibre parteix d'un objectiu doble. En primer lloc, pretén aproximar-se a la història institucional de l'hospital, establir les seves funcions principals, la seva organització i la seva evolució en el temps i en l'espai. En segon lloc, aspira a endinsar-se en els arxius associats a la institució. Aquests objectius s'articulen a través de tres capítols que estructuren el llibre. En el primer, Marino reconstrueix la progressió històrica de l'hospital napolità i la seva xarxa de fundacions sobre el territori. Així doncs, s'explica la seva fundació en el segle XIV, descrivint-ne el procés i les bases jurídiques; la seva evolució durant l'etapa angevina, amb la consolidació d'un model hospitalari basat en la configuració d'una densa xarxa d'hospitals urbans, i les continuïtats durant el període aragonès. L'estudi del patrimoni immobiliari de l'hospital adquireix una especial rellevància, ja que mostra de forma evident la importància social i econòmica de la institució i explica la major part de la seva producció documental.

Dins de la descripció institucional de les *Annunziate* i, sobretot, de la seva casa mare, Marino dedica una atenció especial i transversal a una sèrie de temes. En primer lloc, explica, amb respecte per la seva complexitat, la interacció entre aquesta xarxa assistencial i el seu entorn humà. Conseqüentment, s'analitza la relació entre l'hospital i el món urbà, és a dir, les *universitas* del regne; la implicació dels actors laics i ciutadans en la fundació i desenvolupament de la institució,

els mètodes d'elecció dels responsables de l'hospital, representants dels barris napolitans, o la interacció, no exempta de conflictes, entre els poders laics i religiosos són, doncs, objectes privilegiats d'anàlisi. La importància de l'element urbà, que al cap i a la fi dota de sentit al títol de l'obra, no implica un menyspreu del paper del poder reial en el desenvolupament de les activitats dels hospitals napolitans. En aquest sentit, els favors concedits als hospitals i les estratègies de promoció desenvolupades pels monarques, tant angevins com aragonesos, són perfectament recollits per Marino. En l'explicació de les relacions reials amb les *Annunziate* i, sobretot, amb l'hospital de Nàpols, Marino destaca el compromís de dues figures femenines, Sança de Mallorca (1284-1345) i, especialment, Joana II de Nàpols (1372-1435).

En segon lloc, el primer capítol aprofundeix, en base a la documentació treballada per Marino, en les funcions assistencials de l'hospital: així doncs, s'explica la vocació assistencial de la institució i l'articulació de l'activitat caritativa, destinada a atendre a peregrins, pobres, malalts i necessitats en general. Els pas dels orfes per l'hospital, és a dir, la seva acollida, criança i integració en la societat, ocupa un espai rellevant en el llibre. Més enllà dels aspectes estrictament assistencials, l'assumpció per part de l'*Annunziata* de funcions financeres durant la Baixa Edat Mitjana i la primera Edat Moderna s'erigeix com un tema important, ja que el procés, que culmina al 1578 amb la creació del *Banco dell'Annunziata*, justifica bona part de la documentació emesa per la xarxa hospitalària napolitana.

En tercer lloc, cal destacar l'esforç de Marino per explicar la creació d'un paisatge hospitalari napolità. En aquest sentit, es descriu el desplegament de les *annunziate* pel territori, amb l'ajuda inestimable de mapes de la distribució d'aquestes fundacions en el sud de la Itàlia continental i en la *Terra di Lavoro*, antiga província del Regne de Nàpols que incloïa la ciutat de Nàpols i la major part de les fundacions d'*annunziate*.

El segon capítol de l'obra està dedicat a la història i descripció dels arxius de la hospitalitat napolitana. En aquest sentit, Marino situa els arxius de les *Annunziate* en el context dels arxius hospitalaris italians i afronta de forma clara el problema de la funció de la documentació dispersada i de l'organització del ric, però fragmentat, patrimoni documental dels hospitals de la Itàlia meridional i, sobretot, de la *Casa Santa* napolitana. D'aquesta forma, s'evidencia un dels reptes en l'estudi de l'assistència hospitalària a la Itàlia meridional: al contrari que en altres hospitals premoderns de la Itàlia central i septentrional, l'absència d'un arxiu central pel cas napolità dificulta l'accés de l'estudiós a les fonts. Marino, però, pal·lia aquest inconvenient amb una acurada descripció de la documentació disponible, juntament amb un inventari dels diversos arxius i col·leccions on aquesta mateixa documentació es pot trobar.

Per últim, el tercer capítol s'ocupa de la transcripció i edició d'una selecció de documents. Es tracta de deu documents, dels quals nou són inèdits, emesos pels monarques angevins i aragonesos

i que l'autor considera especialment útils a l'hora de reconstruir l'evolució de la institució durant els seus primers dos segles, a més a més d'actuar com a mostra de la implicació de la moarquia amb l'hospital.

L'obra inclou, a més a més de les imprescindibles referències bibliogràfiques i arxivístiques, un índex de noms i un de llocs i diverses imatges, que mostren tant l'emplaçament de l'hospital en el context de la ciutat com l'evolució del seu aspecte exterior.

En definitiva, la darrera aportació de Salvatore Marino contribueix de forma decisiva a omplir un buit bibliogràfic. És un treball coherent i ben desenvolupat, sensible amb la complexitat de la història de l'hospital premodern i, sobretot, amb les seves implicacions en els marcs més amplis d'història del món urbà baixmedieval i modern. L'obra mostra també les habilitats i formació de l'autor en història i arxivística, i evidencia la profitosa col·laboració entre els dos àmbits.

POL BRIDGEWATER

MAUNTEL, Christoph, 2014. *Gewalt in Wort und Tat: Praktiken und Narrative im spätmittelalterlichen Frankreich*, Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag.

A la meitat dels anys noranta els medievalistes van començar a analitzar la violència com a fenomen propi. Des de llavors han sortit a la llum molts treballs que tracten sobre aspectes molt diversos i, a vegades, molt específics relacionats amb aquest tema. Aquesta tesi doctoral dipositada a Heidelberg i escrita per Cristoph Mauntel és una aportació molt valuosa per a aquest corrent.

Per analitzar tota mena d'acte violent la baixa edat mitjana a França convida a un estudi rigorós perquè té fama d'haver sigut una època molt violenta. Entre 1350-1450, va esclatar la guerra dels Cent Anys després de la mort de Carles IV (1328) sense descendència masculina, que va ser la causa de conegudes batalles, setges difícils i els famosos *chevauchées*, campanyes militars per destruir els recursos de l'enemic vinculades amb el nom d'Eduard III i el seu fill el "Príncep Negre", que van deixar devastats el nord i sud-oest de França al segle XIV. En aquest període, però, també va haver-hi tota una serie d'efectes secundaris com, per exemple, els odiats mercenaris enfrontant-se amb milícies urbanes, revoltes als centres de poder (París, Rouen et al.), intervencions de prínceps externs com la de Carles II de Navarra i entre d'altres, la guerra civil entre Armagnacs i Bourguignons (circa 1405-1435).

Aquest breu resum deixa clar que la violència va ser un aspecte omnipresent en les fonts d'aquella època i al mateix moment ens fa evident la necessitat d'un estudi sistemàtic per donar ordre a un projecte tant ambiciós. Per això, l'autor va triar una via interessant per ordenar les fonts. En

lloc d'organitzar el material cronològicament o seguint uns esquemes historiogràfics establerts analitza la perspectiva dels autors del segle XIV i XV a França. Tal com explica l'autor (p.55), el seu objectiu no és aclarir les circumstàncies de l'assassinat de Lluís I d'Orleans (com a exemple) sinó analitzar la manera com els autors contemporanis descrivien, interpretaven i veien aquesta erupció de violència. Quines pràctiques eren acceptades, quines eren tabú i amb quines tècniques narratives els autors volien crear entusiasme o aversió al lector envers la violència.

A la introducció (I Introducció p.11-19) l'autor reflexiona sobre com l'imatge de l'edat mitjana com una època violenta s'ha gravat en l'imaginari col·lectiu de la nostra societat. Per què la violència com a objecte d'estudi ens fascina tant en els últims anys? Entre altres reflexions l'autor pren la crítica de Claude Gauvard (p.14) que els historiadors tendeixen a narrar els casos espectaculars i així, en part, també són responsables de reforçar aquesta imatge popular. Per tant, l'autor per la seva anàlisi no només pren casos espectaculars sinó també casos no tan visibles. Després d'aquest apropament, el següent apartat ens vol donar una orientació teòrica (II Orientació p.19-68) tractant la terminologia, un estat de la qüestió des de la perspectiva historiogràfica i parlar-nos sobre el mètode emprat i les fonts usades.

La paraula alemanya *Gewalt* pot tenir dos significats: el primer, igual com en les llengües romàniques, és en *stricto sensu* la violència; l'altre, en canvi, és més a prop de la paraula potestat i té una connotació positiva. El treball es concentra en la primera accepció de la paraula i queda clar que l'autor, seguint Peter von Moos, fa servir un "anacronisme controlat" quan parla de violència perquè "si hom compara aquests resultats amb la nostra comprensió actual encara un troba més o menys els mateixos matisos de significat [...] una diferència significativa però és evident: Un enteniment clarament definit de la violència com a aplicació il·legal de la força física de caràcter obligatori [...] no és conegut a la baixa edat mitjana." (p.29).

Una definició moderna permet deixar de banda aspectes jurídics perquè quan les fonts parlen de violència (*violence*) sempre es pot traduir amb injustícia. La violència, per tant, pel nostre entendre d'avui dia, no existia com a categoria a la baixa edat mitjana.

Mauntel disposa d'un ric corpus de fonts. A part de les fonts jurídiques (per exemple, les ordenances del rei) compta amb les cròniques franceses i borgonyones, així com molts tractats cavallarescs o de conductes de guerra (per exemple, el *Tractatus de bello*, de Joan de Legnano o el *Llibre de fets d'armes i de cavallaria*, de Christine de Pisan), entre d'altres.

El tercer capítol (III Premisses: Perspectives a la violència p.69-136) ens dona els punts de vista de diversos estrats socials que tenen una visió compartida sobre la violència. L'autor diferencia entre diversos discursos, entre els quals hi trobem: bèl·lic-afirmant, teològic-escèptic, autoritari-centralitzant, urbà-problematitzant i, finalment, intel·lectual-reflexionant.

Distingint en diverses categories, l'autor aconsegueix donar una visió global dels discursos de la societat medieval. Els autors medievals feien servir aquests discursos de violència com a eina política per donar una mala imatge dels seus enemics o per criticar un grup social, etc. Aquesta distinció ajuda el lector a entendre les diverses perspectives presents en el següent capítol.

El quart apartat representa el cos central de l'obra, amb una extensió de més de 200 pàgines (IV Problematització: Formes de violència p.137-346). L'autor havia decidit fer servir el concepte de l'*imaginaire* de Le Goff (p.53-54) en compte de parlar de "mentalitats". Per tant, cada capítol comença amb un *imaginaire* abans d'analitzar les diverses característiques. Comença amb formes de violència bèl·lica (p.139-212), tot seguit continua amb formes de violència col·lectiva (revoltes, p.223-277), formes de violència interpersonal (duels i assassinats, p.278-316) i de formes de violència autoritària (tortura, càstigs corporals, p.317-343). Aquesta classificació és una mica feixuga, però serveix com a marc estructural. Per exemple, la distinció entre guerra (p.139-203) i guerra civil (p.204-211) era molt present en el discurs d'aquest temps. Com que la guerra era considerat un estat normal que s'havia d'acceptar, la guerra civil, en canvi, no ho era. Es percebia molt més greu perquè dos grups que eren considerats una unitat estaven separats. No només separava famílies i feia que germans lluitessin entre ells, sinó també afeblia França contra Anglaterra.

En l'últim apartat (V Profundització: Aspectes de violència, p.347-430) l'autor aprofundeix sobre els diversos aspectes de la violència i aplica les eines d'interpretació abans presentades a aspectes molt més diversos. Els dos primers capítols il·lustren la relació d'aquests discursos amb el cos (matar i morir, cos i corporalitat). L'últim capítol, "ideal i desviació", parla d'herois i malvats, els estereotips de la narració. A cadascun dels personatges, des de Bertrand du Guesclin, Guillaume Cale fins a Jeanne d'Arc se li podria dedicar un treball sencer, però aquí tan sols serveixen per il·lustrar un rol que ocupen dins de la narració del seu temps.

Després de gairebé 540 pàgines, les conclusions no sorprenen (VI Conclusions: àrees conflictives de la violència p.443-450), però fan evident que la peculiaritat d'aquest llibre són els matisos i el camí emprat. L'organització poc dogmàtica del llibre fa que el registre sigui imprescindible i aquest, juntament amb les nou il·lustracions seleccionades, complementen el llibre.

La violència és un tema omnipresent en les fonts, però tal com diu l'autor (p.444): "Els contemporanis desconeixien el concepte abstracte de violència". Els contemporanis discutien sobre la moral o la legitimitat legal de les campanyes militars, matances i execucions. Veien l'època en la qual vivien dominada per una violència excessiva i buscaven explicacions del perquè. Els intents d'explicar els brots de violència eren diversos: càstig de Déu, mercenaris estrangers, interessos particulars dels prínceps o la decadència de la cavalleria francesa. La intensificació de la guerra, la matança de captius o la manera d'incendiar grans territoris, no es

pot buscar solament en la societat francesa de finals de l'edat mitjana sinó en les diverses crisis internes i externes que s'hi van sumar. "No era la violència en si que era lamentada i criticada, lloada i celebrada, sinó les circumstàncies de la seva pràctica" (p.446). Així doncs, les activitats nocturnes es veien com una malícia i la lluita entre persones en condicions similars es veia com a legítima. Per tant, no hi havia violència dolenta o bona sinó només violència contextualitzada. Atrevir-se a obrir un camí poc comú en aquest cas resulta ser un èxit. Malgrat que a vegades l'autor repeteixi alguns aspectes abans ja esmentats, el llibre es llegeix fluidament i està ben escrit. Una síntesi rigorosa que destaca per la seva originalitat i aporta nous aspectes a l'època de la guerra dels Cent Anys.

CORNEL-PETER RODENBUSCH

KEYVANIAN, Carla, 2015, *Hospitals and Urbanism in Rome, 1200-1500*. Leiden: Brill.

Amb el present llibre, Carla Keyvanian ens ofereix una nova interpretació sobre el desenvolupament del teixit urbà de Roma al llarg de tres segles, incidint, especialment, en el paper que va tenir la construcció d'hospitals per a la mateixa ciutat i els seus habitants. El focus el posa en l'Hospital del Santo Spirito in Sassia, un dels primers conjunts assistencials de Roma construït entorn l'any 1200, i en els de Sant'Urbano ai Pantani i de San'Tommaso in Formis. Tot i estudiar aquests tres hospitals des d'una òptica històrica per contextualitzar-los, Carla Keyvanian analitza profundament llurs característiques arquitectòniques i ubicacions dins de l'entramat urbà, per tal d'entendre-les com unes eines de persuasió política. Tal com argumenta la mateixa autora, els hospitals medievals van ser fruit de la revolució urbana que va configurar la imatge d'Europa i, per aquest motiu, és indispensable comprendre el seu rol dins i fora de la ciutat, per així aconseguir una imatge satisfactòria del paisatge urbà medieval.

Malgrat tenir una distribució senzilla, la densitat i riquesa de l'estudi de Carla Keyvanian és ben lloable. El llibre s'organitza en dues parts, cadascuna dividida en tres capítols. Una introducció, però, precedeix aquests dos grans blocs. En ella, l'autora pretén incidir en la formació de centres assistencials durant l'Edat Mitjana i remarca, amb claredat i solidesa, que la seva proliferació no es va produir en períodes de recessió, sinó de desenvolupament i de bonança econòmica. Tanmateix, és en aquest mateix preàmbul on esbossa la idea –que anirà perfilant fins al final del llibre– de considerar els hospitals construïts a partir del segle XIII com la projecció d'una imatge pública, que pretén conferir als seus promotors preeminència cultural i primacia política sobre els diferents estadis cívics.

El primer gran bloc del llibre, dividit en tres capítols, té com a objectiu principal examinar la relació entre la ciutat i els seus interlocutors internacionals. En el primer retrocedeix pràcticament fins el Concili de Nicea per entendre el vincle existent entre els hospitals i les elits governants. Carla

Keyvianian analitza amb detall com, d'ençà de llavors, l'obligació dels bisbes d'oferir protecció al pobre i al malalt va anar actualitzant-se, fins que, a començaments del segle IX, Jonàs d'Orleans va establir que les qualitats que havien de destacar en un sobirà eren la pietat, la justícia i la caritat. Aquella obligació va arribar a ser un deure moral de qualsevol governant per poder donar entitat i solidesa a la seva figura. Així doncs, a través d'aquest estudi de llarga durada, l'autora demostra una correlació evident entre la cura dels pobres i el poder que aquesta va conferir en els primers bisbes, alhora que estableix una vinculació similar entre la construcció d'institucions per a la protecció dels pobres i la formació de l'Estat. Roma és el seu exemple. Tanmateix, convé destacar l'aportació interessantíssima que dóna sobre la ineficàcia dels publicistes reials en la construcció d'un model propi de sobirania estatal, ja que moltes corts principesques van haver d'esforçar-se per poder adaptar una teoria que havia estat elaborada sota uns patrons teocràtics. En el segon capítol d'aquest primer bloc, Carla Keyvianian analitza la construcció dels hospitals papals com una resposta als altres edificis assistencials que havien estat impulsats per la reialesa de França. Especialment, l'interès del capítol radica en la construcció de l'hospital del Santo Spirito in Sassia, erigit com un gran complex hospitalari capaç de competir amb el gran hospital reial de Saint-Jean a Angers, que havia ordenat construir Enric II Plantagenet. Per tal d'exposar la potència de l'hospital papal i comparar-lo amb aquells promoguts per la dinastia francesa, l'autora introdueix el concepte de l'economia de la salvació, el qual li permet contextualitzar perfectament el paper que va tenir l'hospital del Santo Spirito dins de la pròpia ciutat i a ulls d'altres complexos hospitalaris. És per aquest motiu que l'estudi detallat que ofereix sobre l'arquitectura i la ubicació de l'hospital és d'una rellevància cabdal. Carla Keyvianian arriba a considerar Innocent III un home dotat d'un important sentit d'Estat i, sobretot, amb una clara percepció del valor físic, però també simbòlic, de les estructures urbanes. En aquest sentit –i aquí trobem el nucli dur de l'estudi que tractem– l'arquitectura i la localització gens atzarosa del dit hospital respondria inqüestionablement a una estratègia de visibilitat i magnificència pública.

Finalment, en el darrer punt que configura el primer bloc del llibre, Carla Keyvianian exposa el significat polític de l'arquitectura dels hospitals a Roma. Seguint la línia dels dos capítols anteriors, el punt focal el situa durant el pontificat d'Innocent III, just en el període que es van construir els tres grans hospitals de Roma: Santo Spirito in Sassia, Sant'Urbano ai Pantani i San' Tommaso in Formis. Per fer-ho, desenvolupa una encomiable anàlisi sobre l'estreta relació entre la seva ubicació dins l'entramat urbà i els interessos polítics de les famílies més importants de la ciutat; alhora, defineix de forma detallada i resolutiva les diverses tècniques constructives que van bastir aquelles institucions. En darrer lloc planteja com, fruit de l'empremta que van tenir alguns ordes mendicants en la construcció d'aquests hospitals i de les pretensions del mateix Innocent III, existeix un clar model arquitectònic en els hospitals erigits a Roma durant el segle XIII. No obstant això, Carla Keyvianian torna a relacionar les conclusions extretes amb el caràcter i les aspiracions del dit pontífex, el qual –segons l'autora– tenia una ferma convicció en la potència persuasiva de l'arquitectura. Val a dir, però, que la seva exposició no es circumscriu

únicament al pontificat del citat papa, sinó que, tot i perdre pregonesa, s'expandeix per reconstruir les estratègies urbanes des de l'òptica de l'arquitectura dels hospitals de Roma.

El segon bloc del llibre acaba completant aquest estudi sobre la història urbana de Roma. Carla Keyvanian reconstrueix les transformacions provocades en el paisatge urbà durant tres segles pels diversos interessos baronials, municipals i del papat. Concretament, en el primer dels tres capítols que configuren aquest segon apartat l'autora es refereix a les diverses empreses per part d'uns nous senyors feudals, els quals acabarien modificant l'espai urbà d'acord amb els seus beneficis particulars. Tot i el possible debat conceptual que aquest pot generar, l'anàlisi d'aquesta nova feudalitat a través del llenguatge arquitectònic torna a ser encomiable. Keyvanian aporta una captivant anàlisi del modelatge de Roma i del Laci entre els segles XII i XIII. Famílies benestants van protegir les seves propietats urbanes mitjançant estructures militars i hospitals que, si bé reforçaven la comunicació amb les seves possessions fora de la ciutat, alhora, ajudaven a potenciar la seva imatge pública i benefactora vers la ciutat. Així doncs, l'autora ens ofereix una exposició que ens convida a submergir-nos en el mosaic de jurisdiccions que va configurar el plànol de Roma, com a conseqüència de les rivalitats existents entre famílies com els Conti, Frangipane, Annibaldi, Capocci i Colonna.

Carla Keyvanian dedica el segon capítol d'aquest bloc al moment polític en què la cort papal es trasllada a Avinyó i, pràcticament, Roma resta a les mans de les autoritats municipals, les quals impulsarien un seguit de mesures encaminades a desmantellar el nou poder feudal i unificar el control administratiu de la ciutat. Per entendre aquest context, l'autora analitza les diverses ordinacions municipals que es van definir per tal de reduir els interessos baronials i afavorir els de les elits urbanes. Alhora, el focus principal es situa sobre la confraria dels *Raccomandati dei Santissimo Salvatore*, una institució assistencial fundada pels Colonna a inicis del segle XIII i que, durant el segle XIV, seria la principal rival de l'hospital del Santo Spirito in Sassia. Així doncs, Keyvanian observa com les autoritats locals van trobar en aquesta confraria una via alternativa per proveir un estat del benestar a la ciutat, centralitzat i controlat per la municipalitat. Una altra vegada els elements arquitectònics i l'empremta sobre el sòl urbà són cabdals per ubicar la importància d'aquesta institució assistencial. Alhora, posa l'accent en com les autoritats municipals van dotar-la amb jurisdiccions civils i penals sobre el territori, per així poder competir amb l'hospital del Santo Spirito in Sassia. Emperò, el potent patrimoni de l'hospital papal, fruit de donacions i llegats testamentaris, feia impossible que qualsevol altra institució li pogués fer ombra. Podríem dir, doncs, que l'autora esbossa en aquest capítol la capacitat i el mètode de les autoritats municipals de Roma per prendre les regnes de l'administració davant l'absència del Papa i, alhora, mostra l'altra cara de la moneda, que és la inqüestionable autoritat papal sobre la ciutat quan aquesta es torna a personificar l'any 1420.

Finalment, el darrer capítol del segon bloc l'autora el dedica a la important empresa reformadora que va haver de dur a terme el papat un cop va retornar a Roma a partir de l'any 1420. Keyvanian explica com Sixte IV va recuperar aquella ferma convicció d'Innocent III de valorar les construccions arquitectòniques tant pel seu valor estructural com pel valor simbòlic que desprenen. És per aquest motiu que conflueixen en el mateix període la renovació de la capella palatina i de l'hospital del Santo Spirito in Sassia, el qual va acabar eclipsant l'hospital dels Raccomandati i va contribuir, en certa mesura, a que el Papa tornés a ser l'escut protector de l'alteritat dins de Roma.

Les darreres pàgines de l'obra constitueixen breu epíleg que esbossa el canvi de timó que pateix la vida dels hospitals a partir del segle XVI fins a inicis del segle XVIII, quan ja ens trobem amb unes institucions cada vegada més especialitzades en la gestió de grups concrets però que, algunes, encara conserven el nom "d'hospital" o "hospici". Tanmateix, trobem una imponent i actualitzada bibliografia que demostra la solidesa, frescor i envergadura d'aquesta anàlisi de llarga durada. I això és lloable. Carla Keyvanian traspasa els murs d'aquells hospitals, ens situa sobre els plànols de Roma i del seu entorn i ens dibuixa l'entramat de relacions polítiques que se'n van desprendre. I és que ignorar la història d'aquelles institucions és descartar una peça central de l'enorme trencaclosques que configurava l'entramat urbà de les ciutats medievals.

JAUME MARCÉ SÁNCHEZ

FARMER, Sharon Ann (ed.), 2016. *Approaches to Poverty in Medieval Europe: Complexities, Contradictions, Transformations, c. 1100- 1500*, Belgium: Brepols

Michel Mollat y Bronislaw Geremek fueron los iniciadores del estudio de la pobreza a lo largo del periodo medieval. Sus historias personales, la observación del presente que vivían y, a la vez, sus experiencias como docentes, dejaron huella e impulsaron a nuevos investigadores en esta materia. Así, a lo largo de las últimas décadas, los estudios se han multiplicado, incorporando nuevas fuentes y diversificando las perspectivas de análisis. En este sentido, *Approaches to Poverty in Medieval Europe: Complexities, Contradictions, Transformations*, publicado en el 2016, se incorpora a la discusión historiográfica de los últimos años que tratan sobre el fenómeno de la pobreza, los pobres y cómo se comprenden éstos en el periodo medieval.

La editora, Sharon Farmer, quien tiene una vasta experiencia en esta temática para el ámbito bajomedieval francés, destaca en su introducción las investigaciones desarrolladas y las que vendrán a futuro. Farmer menciona diferentes perspectivas de análisis estudiadas: la categorización en torno a la pobreza, como por ejemplo la voluntaria e involuntaria, el fenómeno de la pauperización, el rol de los mendicantes, los hospitales y leproserías, las reflexiones sobre la caridad, las visiones negativas y positivas sobre la pobreza, la legislación, la economía y las

voces de los mismos pobres, entre otros. Asimismo, deja preguntas abiertas para ser desarrolladas e incorporadas en la discusión historiográfica, como la necesidad de realizar una historia comparativa, la introducción del género en el fenómeno de la pobreza y, finalmente, el rol de gobernantes, burócratas y poderes públicos que asumieron responsabilidades y estrategias en relación a los más vulnerables de la sociedad.

Los artículos presentados a lo largo del libro presentan una diversidad metodológica y temática que permiten dimensionar la complejidad del fenómeno de la pobreza, sus actores y quienes los asisten. Así también las variedades regionales y distancias temporales son un aporte relevante para realizar una reflexión profunda y pausada que invita a pensar en nuevos desafíos investigativos. Una primera temática está en relación con las diversas miradas y percepciones sobre los pobres. Adam J. Davis se detiene en los siglos XII y XIII para analizar cómo se desarrolla de forma paralela a la caridad, una cultura de la compasión, que recordaba significativamente al Cristo sufriente y las escenas de la pasión. Es decir, en la época, coexistía la necesidad de salvación por parte de la mayoría de la población, con el sentimiento genuino de preocupación hacia los más necesitados. Las imágenes devocionales, la humanización de Cristo y María y los sermones de los mendicantes, influyeron en la conmiseración hacia los más vulnerables. Desde otro ámbito, Alyssa M. Grau, analiza como los intelectuales judíos, a lo largo del siglo XII, comenzaron a interpretar a través de métodos dialécticos y talmúdicos, lo que significaba la caridad y, por ende, la percepción sobre los pobres. En este sentido, destaca el jurista R. Eliezer de Metz, quien desarrolló una legislación rabínica sobre la caridad, especificando cuando se debía ejercer y a quiénes había que ayudar, haciendo presente una cierta discriminación sobre los distintos tipos de necesitados. Jule Moore, en cambio, nos sitúa en el ámbito italiano durante el siglo XIII, donde los inquisidores dominicos y franciscanos tuvieron la labor de perseguir e identificar a los cátaros. El autor pone atención a las preocupaciones que existieron sobre quienes asumieron el rol de inquisidores, pues debían mantener sus ideales de pobreza, a pesar de que las tentaciones morales y temporales estaban al acecho. Había que defender la pobreza voluntaria, frente a los posibles enriquecimientos de los mendicantes que confiscaban las propiedades heréticas; la mirada hacia estos pobres voluntarios era inquieta y generaba incertidumbre. Finalmente, Anne M. Scott, a través de registros literarios e iconográficos, define la imagen contradictoria y ambigua que existió en torno a la pobreza, donde, por un lado, se presentaba bella y atractiva, como en el matrimonio místico con San Francisco y, por otra, repugnante, como en el cuento de Chaucer. La pobreza era debilidad y poder, pues generaba terror y rechazo, pero alcanzaba las más altas virtudes morales, siendo cercana a Dios y encarnando la libertad frente a la dependencia de las posesiones materiales.

Un segundo ámbito que es posible visibilizar a través de algunos estudios, es que los pobres fueron seres activos que tuvieron voz bajo circunstancias determinadas, desarrollando estrategias de sobrevivencia. El trabajo de Janice Musson se introduce en los litigantes que, en la Inglaterra

del siglo XIII, reclamaban ante la corte las tierras que les habían sido arrebatadas. Los juicios permiten entrever los distintos grados de pobreza, la articulación y solidaridades de los pobres y, las resistencias tanto de hombres y mujeres frente a los poderosos, defendiendo lo que sentían como propio. Desde una arista diferente, Allison Edgren revela la voz de los franciscanos, quienes asumieron la pobreza de manera voluntaria y justificaban su elección. Lo hicieron por imitar a Cristo y exaltar la humildad, comprometiéndose con el cuidado de los pobres y enfermos. Ellos consideraron que el mendigar tenía sentido, pues la limosna era necesaria para ayudar a los necesitados, diferenciándose de las demás órdenes existentes. Edgren concluye que la exaltación de los franciscanos como ejemplo de hombres con virtudes superiores, fue en desmedro de los pobres involuntarios.

Las prácticas caritativas también están presentes a través de la investigación realizada por Pol Serrahima, quien analiza la Almoína de Barcelona durante la Guerra Civil Catalana (1462- 72), observando cómo la catedral de la ciudad se hacía cargo de la alimentación de los pobres, con la ayuda de legados, donaciones y aportes municipales. A través de los registros de ingresos y gastos, Serrahima percibe una racionalización de la caridad, producto de una Barcelona que se encontraba devastada económica y socialmente. A su vez, los recursos comenzaban a hacerse más escasos, pues se destinaban mayoritariamente al Hospital de la Santa Creu de Barcelona. Así la catedral daba prioridad al mantenimiento de la iglesia, disminuyendo la asistencia a los más vulnerables de la urbe, que, a su vez, asumía la institución hospitalaria.

Un cuarto tema desarrollado son las relaciones entre ricos y pobres en el periodo medieval, donde existieron variaciones regionales y políticas. En este sentido, Samuel K. Cohn Jr. analiza la relación entre los desvalidos y poderosos en la Europa Occidental (1375- 1475), enfocándose en los contextos de Inglaterra, Castilla y algunas ciudades italianas. El autor cuestiona los estudios demográficos y complejiza lo que significaba la hambruna, yendo más allá de las malas cosechas e incorporando los ámbitos políticos y económicos. Cohn resalta la necesidad de tomar en cuenta la dimensión urbana y los derechos que existieron en la época, pues los pobres no sólo podían definirse por su realidad económica, sino también por sus imposibilidades políticas. Desde una arista diferente, Sarah B. Lynch, se detiene en el oficio de los maestros a fines del medievo francés, distinguiendo diferencias significativas. A través de un análisis económico, centrado en los impuestos, percibe que los profesores tuvieron diversas realidades sociales; estaban los ricos y acomodados, con trabajos regulares y conectados con las instituciones municipales y escuelas catedralicias, pero también los que vivían situaciones de inestabilidad laboral, dependiendo del pago de sus estudiantes e imposibilitados de pagar los censos.

La riqueza de este libro radica en las distintas miradas que existieron sobre la pobreza, identificando a sus actores y cómo la sociedad los percibía. Los distintos investigadores incorporaron metodologías que atravesaron la legislación, lo literario, la iconografía, los impuestos, los registros

judiciales y textos de moralistas, entre otros. Esto significa que la comprensión de los pobres a lo largo del mundo medieval, desafía un estudio poliédrico, asociando las variedades regionales y los contextos sociales, económicos y políticos de cada momento, sin olvidar cómo las coyunturas incidieron directamente en cómo la comunidad entendía a los más desvalidos. Esta propuesta abre nuevos desafíos, como lo plantea Farmer en su introducción, pero a ello habría que agregar la necesidad de relacionar directamente la pobreza, caridad y asistencia como un trinomio que permite dimensionar las redes de ayuda, tanto de tipo formal como informal, así como quienes fueron los mediadores de las prácticas caritativas; personajes bisagras que convivieron con las demandas reales de los más necesitados, y a la vez, que conocieron en profundidad las políticas y estrategias de las autoridades laicas y religiosas.

XIMENA ILLANES ZUBIETA

ALEGRE, Francesc, 2016. *Obres de ficció sentimental: Requesta, Raonament, Somni i Faula de Neptuno i Diana*. Edició i estudi a cura de Gemma Pellissa Prades, Alessandria: Edizioni dell'Orso, "Bibliotheca Iberica, 3"

Obres de ficció sentimental és un estudi a cura de Gemma Pellissa Prades, investigadora associada a l'IRCVM i doctora en Estudis Avançats en Llengua i Literatura Catalanes per la Universitat de Barcelona, que ja al 2013 va elaborar la tesi titulada *La ficció sentimental catalana de la segona meitat del segle XV*. El present volum ofereix l'anàlisi, descripció i edició del *Raonament*, la *Requesta*, el *Somni* i la *Faula de Neptuno i Diana*, les quatre obres narratives de ficció sentimental de Francesc Alegre (c. 1450-1508/1511). L'objectiu d'aquesta edició és donar a conèixer els textos d'un autor fins ara menystingut per la crítica, assenyalar-ne la intertextualitat, apuntar-ne les influències i tractar el seu context històric i literari.

Al "Estudi introductor", Pellissa presenta la figura de l'autor a través d'una breu "Nota biogràfica" (pp. 5-9) que posa especial èmfasi en la formació i el tracte que ell i la seva família mantenien amb figures de l'alta noblesa, com correspon al càrrec que tingué al Consell de Barcelona i com a cònsol de Palerm. L'escriptor va mantenir una relació epistolar amb literats de l'entorn de Barcelona com Romeu Llull i Pere Torroella, cosa que permet establir paral·lelismes amb els textos d'aquests autors, també de ficció sentimental.

Per comprendre fins a quin punt es produeix aquesta intertextualitat, a l'apartat "Les obres de ficció sentimental de Francesc Alegre" (pp. 9-18) es defineix la ficció sentimental catalana com una "moda literària que es comença a gestar al tombant del s. XV", un gènere de tradició manuscrita provinent d'entorns cortesans que havia esdevingut un model mental per a molts autors en vers i en prosa, que elaboraven textos breus de temàtica amorosa que prioritzaven la retòrica i les descripcions dels sentiments per sobre de la trama narrativa. També és possible

apreciar la influència de la poesia trobadoresca, la lírica al·legòrica francesa, Petrarca, Boccaccio i, pel que fa al tractament de la temàtica mitològica, d'Ovidi, tot en una prosa ("Llengua i estil", pp. 18-22) retòrica plena d'hipèrbats i girs llatinitzants, amb la major part dels trets que Badia atribueix a la "valenciana prosa" de Joan Roís de Corella (p. 19).

Pel que fa a l'"Edició" (pp. 28-222), Pellissa realitza una feina filològicament impecable a l'hora de presentar l'edició crítica de les obres d'Alegre, conservades únicament en el manuscrit del *Jardinet d'orats* (1486) que es troba a la Biblioteca de Reserva de la Universitat de Barcelona. Per a cada una, l'autora aporta un brevíssim argument que va acompanyat de l'anàlisi detallada dels conceptes més destacables que hi apareixen, sempre relacionant i comparant els cinc textos. El primer és la *Requesta* (pp. 29-42), fins ara inèdit i publicat per primera vegada en el present volum, que exposa un debat al·legòric entre la Voluntat i la Raó del protagonista sobre la suposada honestat del seu amor. Aquesta defensa de l'amor honest i virtuós i la descripció en primera persona del procés d'enamorament fan que la *Requesta* sigui una creació literària idònia per a comprendre el concepte de l'amor a l'Edat Mitjana, que comença per la vista i els "forans sentiments" i s'entén com una autèntica malaltia. Al *Raonament* (pp. 43-58), obra estretament relacionada amb l'anterior, és possible apreciar la influència trobadoresca a través de l'ús de diferents formes literàries: la narració en prosa, el debat al·legòric i l'epístola. Aquest plany de l'enamorat a una dama que no el correspon acaba amb una cançó que el protagonista dedica a l'estimada, després que Esperança l'animi a seguir insistint. A part de fer visible la gradació i els diferents estadis de l'amor, es destaca aquí el concepte de l'Esperança i se n'ofereix una detallada descripció, tot comparant-lo amb l'ús que en fan autors com Romeu Llull, Pere Torroella i Jaume March.

Al *Somni* (pp. 59-144) es fa ús del recurs narratiu oníric per mostrar un espai al·legòric on es desenvolupa un procés d'amor: així, un protagonista que dubta entre continuar o trencar amb l'estimada, que el maltracta, s'adorm i somnia que presenta una querella contra la dama a la cort de Cupido. Amb Petrarca com a advocat i Laura com a defensora de l'enamorada, es desenvolupa un judici on apareixen diverses autoritats de la tradició bíblica (Jacob, David, Salomó i Samsó), clàssica (Febus, Enees, Aquil·les i Demofont) i medieval (Lancelot, Pere I d'Aragó, París i Macías), totes elles coneixedores del mal que pot arribar a fer l'enamorament i presentades amb un rol misògin. Aquest vituperi contra les dones, considerat un remei contra l'"amor hereos", revela la concepció negativa i/o irònica de l'amor que s'ofereix en el *Somni*, escrit en plena època de debat pro- i antifeminista i amb paral·lelismes amb el *Roman de la Rose* i la *Belle dame sans merci*. És possible apreciar, a més, la influència d'Andreu el Capellà i els préstecs del *Triomfo d'amore* de Petrarca. Pellissa també comenta les idees de somni i visió i estudia el recurs del judici d'amor.

Per acabar, a la singular *Faula de Neptuno i Diana* el narrador té la visió d'una al·legoria mitològica que relata l'engany de la sacerdotessa Diana al seu amant, el navegant Neptuno. Alegre fa visible

el seu coneixement de les faules de l'Antiguitat i les *Metamorfosis* d'Ovidi, a més de l'obra de Boccaccio. Es construeix d'aquesta manera una faula mitològica protagonitzada per personatges amb noms divins però comportaments humans, que posen en dubte l'ideal d'amor cortès. Una vegada més, l'al·legoria esdevé un gran recurs per a la introspecció i l'exposició del món interior, amb les emocions amoroses com a fonament de la trama i els somnis, visions i epístoles com a elements característics de la ficció sentimental.

Aquesta edició, juntament amb l'estudi de l'obra sentimental de Francesc Alegre a càrrec de Gemma Pellissa, constitueix per la seva erudició i claredat d'expressió una aportació més que notable al coneixement de l'autor.

JOAN DALMASES

